

ביטול חמץ ביטול בלב דברים שבלב אינם דברים

ר"ן א,א בדפי הרי"ף ד"ה אלא כך הוא עיקרן של דברים
שו"ת רע"א מהדו"ק כג ד"ה מ"ש מעכ"ת וכו'

טור או"ח תלו

וענין הברכה כתב בעל העיטור אם הוא יודע שיש לו חמץ יברך על ביטול חמץ ואם לאו לא יברך ונראה שאפילו יודע שיש לו חמץ בביתו אין צריך לברך כיון שעיקר הביטול בלב ואם מחשב בלב לבטל סגי דלא מצינו ברכה על מחשבה שבלב אע"ג שנוהגין לומר כל חמירא וכו' לא מצינו שתקנו חכמים זה אלא שנהגו כך

שו"ת רע"א כט ד"ה אולם מ"ש מחו' וכו'

משנה תרומות ג,ח

המתכון לומר: תרומה ואמר: מעשר; מעשר ואמר: תרומה; עולה ואמר: שלמים; שלמים ואמר: עולה; שאיני נכנס לבית זה ואמר: לזה; שאיני נהנה לזה, ואמר: לזה - לא אמר כלום, עד שיהיו פיו ולבו שוין.

ר' עובדיה מברטנורא שם

עד שיהיו פיו ולבו שוין. דכתיב (שם כג) מוצא שפתך תשמור וכתוב (שמות לד) כל נדיב לב, הא כיצד, בעיני גומר בלבו ומוציא בשפתיו:

משנה לקמן מט,א

אור גדול על המשנה (ד"ה שם במשנה בודקין בא"ד ומ"ש עוד שם)

רמב"ם חמץ ומצה ג,ח

לפיכך אם לא ביטל קודם שש ומשש שעות ולמעלה מצא חמץ שהיה דעתו עליו והיה בלבו ושכחו בשעת הביעור ולא ביערו הרי זה עבר על לא יראה ולא ימצא שהרי לא ביער ולא ביטל ואין הבטול עתה מועיל לו כלום לפי שאינו ברשותו והכתוב עשהו כאילו הוא ברשותו לחיבו משום לא יראה ולא ימצא וחייב לבערו בכל עת שימצאו ואם מצאו ביום טוב כופה עליו כלי עד לערב ומבערו ואם של הקדש הוא אינו צריך לכפות עליו כלי שהכל פורשין ממנו:

(השגת הראב"ד) לפיכך אם לא ביטל וכו' כתב הראב"ד ז"ל אולי סובר זה המחבר משש שעות ולמעלה בלא יראה ולא ימצא ואינו כן דשבעת ימים כתיב, עכ"ל:

כסף משנה שם

שו"ע הרב תמו, סוף סעיף ה בא"ד ולפיכך אסור לשרוף החמץ ביו"ט וכו'

הר"ן הסביר את שיטת רש"י שהטעם שצריכים בדיקה אף לאחר ביטול הוא בגלל החשש שמא לא יבטל בלב שלם. ותמה עליו רע"א מה איכפת לנו אם אין הוא מבטל בלב שלם, הרי הביטול הוא בפה, ואף אם אין פיו וליבו שווים, הרי דברים שבלב אינם דברים, והוא הניח את הר"ן בצ"ע.

כדי לתרץ את דברי הר"ן יש להקדים עוד קושיא של רע"א על הטור (תלו) שכתב שאין מברכים על ביטול חמץ, כיון שהוא חל בלב ולא מצינו ברכה על מחשבה שבלב. ותמה עליו רע"א (כט) הא תרומה נמי מהני בלב ומכל מקום מברכים עליה, ואם כן היה מן הראוי לברך אף על ביטול חמץ?

וראוי להקדים ולהסביר את הענין של ביטול בלב. כתבו האחרונים שתרומה חלה במחשבה רק במקרה שלא אמר את קריאת התרומה בפה בכלל, ורצה שיחול במחשבה לחוד. אולם אם רצה שהתרומה תחול באמירה, אף שחשב מקודם על התרומה, אין התרומה חלה אלא על ידי אמירה בלבד. האחרונים הוכיחו את הדין הזה מהמשנה בתרומות (ג,ח) "המתכוון לומר תרומה ואמר מעשר, מעשר ואמר תרומה, לא אמר כלום עד שיהיו פיו וליבו שווים". ולכאורה הוא קשה שהרי תרומה חלה אף במחשבה לבד. אכן מוכח מכאן שתרומה חלה במחשבה דוקא במקרה שרצה שתחול במחשבה, אבל אם אמר את נוסח ההפרשה, אין התרומה חלה במחשבה אלא באמירה בלבד.

אמנם היה צריך להיות שמה שבלבו אינו חשוב כלל, שדברים שבלב אינם דברים, אבל בתרומה יש דין מיוחד שפיו וליבו צריכים להיות שווים, וכמו שכתב ר' עובדיה מברטנורא. לכן אף אם התכוין לעשותו תרומה, כיון שאמר מעשר ולא התכוין לו שפיר, לא אמר כלום, כי פיו וליבו לא היו שווים. כלומר, לולא הדין שבתרומה צריכים שפיו וליבו יהיו שווים, מה שאמר בפועל צריך לגבור, כי דברים שבלב אינם דברים.

ולכאורה הוא הדין בביטול חמץ, אמנם ביטול בלב הוי ביטול, אבל אם ביטל בפה, אף שהתכוין אחרת – דברים שבלב אינם דברים, כי בביטול חמץ אין דין שפיו וליבו צריכים להיות שווים. ממילא יש לדמות ביטול חמץ לתרומה, וכמו שמברכים על הפרשת תרומה כמו כן היה לנו לברך על ביטול חמץ. זו קושיית רע"א על הר"ן.

אמנם יש לחדש ולחלק בדין זה בין הפרשת תרומה וביטול חמץ. תרומה היא חלות ואם רצה שתחול במחשבה היא חלה רק במחשבה, אבל אם רצה שתחול באמירה לא חלה אלא באמירה. אולם ביטול חמץ אינו שום חלות, רק גילוי דעת שהחמץ שלו הוא כעפר ואפר, ואינו רוצה שהחמץ יהיה חלק מרשותו. לכן ברגע שהחליט על כך, זה נחשב לגילוי דעת, ובזה גופא החמץ נתבטל. ולפי זה בביטול חמץ אפילו רצה לומר את הביטול בפה,

הביטול כבר חל במחשבתו עוד לפני שאמרו בפה. כאמור, ביטול חמץ חל תמיד רק בלב, ולא אומרים בביטול חמץ דברים שבלב אינם דברים. (ויש להעיר כאן שהרמב"ן והר"ן שהזכירו מבטלו בלבו, וגם הזכירו את הענין "גילוי דעת", משתמשים במושג גילוי דעת במובן רחב, כלומר אין צורך שממש יגלה את דעתו, אלא כיון שחשב כן, זה נקרא לפי דעתם גילוי דעת.)

על פי זה ניתן לתרץ את הקושיא הראשונה שהבאנו בשם רע"א על דברי הר"ן, איך ייתכן שביטולו לא יחול אם אינו מבטל בלב שלם, הרי דברים שבלב אינם דברים? במקרה שהחלות הוא או בדבור או במעשה, כגון בקנינים או בתרומה, אז אנו אומרים שאין מחשבות האדם מספיק חזקים לבטל את דיבורו או מעשיו של האדם, ואז אנו נוקטים את הכלל של דברים שבלב אינם דברים. לעומת זאת בביטול חמץ שהכל נעשה בלבו של האדם בלבד, ולא באמירתו - אם אין לבבו עמו הרי חסר עיקר הביטול, ולכן הוא לא חל כלל. במקרה כזה שהעיקר הוא בלב, אי אפשר לומר דברים שבלב אינם דברים.

על פי זה אפשר להבין את המקומות שמוזכר במסכת "מבטלו בלבו" (משנה מט, א; ברייתא ז, א). ולכאורה קשה, למה מוזכר מבטלו בלבו, הרי יכול הוא לבטל גם בפה, (ומשמע בירושלמי שתיקנו שהביטול יהיה דוקא באמירה). אולם מדברינו נראה שהלשון מדוייק שמבטלו בלבו דוקא, שאפילו אמר הביטול בפה, הביטול חל תמיד בלב בלבד.

ויש לדייק את הענין הזה מלשון הרמב"ם (ברכות יא, יא). הרמב"ם מסביר למה מברכים 'על ביעור חמץ' (לשון עבר) ולא 'לבער חמץ' (לשון עתיד). "וכך הוא מברך 'על ביעור חמץ' בין שבדק לעצמו בין שבדק לאחרים, שמשעה שגמר בלבו לבטל נעשית מצות ביעור כמו שיתבאר במקומו". ולכאורה דברי הרמב"ם קשים שהרי אין הביטול לפני הבדיקה, אדרבא הביטול הוא אחר הבדיקה, וכמו שכתב הרמב"ם בעצמו (ג, ז). אולם לפי דברינו הדבר מוסבר היטב שמאחר שבדק על מנת לבטל ולבער אחר כך, הלוא בזה גמר בלבו וגילה דעתו והחמץ מתבטל. ולכן פירש הרמב"ם שמאחר שכבר מתבטל קודם הבדיקה, ממילא יש לברך 'על ביעור חמץ' (לשון עבר) ולא 'לבער חמץ' (לשון עתיד).

על פי זה ניתן לתרץ גם את קושית רע"א על הטור, למה יש ברכה בתרומה אף שהוא חל במחשבה ואין ברכה על ביטול חמץ. בתרומה שייך נמי דיבור ולכן תיקנו בזה ברכה, אולם ביטול חמץ ששייך רק בלב, ולא שייך לתקן ברכה על דבר שמתרחש במחשבה בלבד, לכן נוסח הברכה הוא על ביעור חמץ ולא על ביטול חמץ.

ומיושב בזה מה שהקשו על הגר"א (או"ח מז) שאפילו על הרהור בדברי תורה צריכים לברך. וקשה הא בראשונים מבואר שאין מברכים על דבר שהוא בלב. ולדברינו ניחא, שכיון שאין לימוד התורה מתקיים רק בלב, אלא ניתן לקיים את המצוה גם בלב, יש לתקן בזה חיוב ברכה. אולם ביטול חמץ שהוא מתקיים רק בלב בלבד, אין מקום לתקן בזה חיוב ברכה.

בדק ולא ביטל – סומכים על החזקות - הסבר דברי הר"ן

כתב הר"ן שבדיקה או ביטול מועיל לבד. והסביר הר"ן שבדיקה מועילה גם ללא ביטול, שסומכים על החזקות, וכל שבדק סגי, ואפילו מצא חמץ אחר כך אינו עובר למפרע.

ודברי הר"ן צריכים עיון. אפילו סומכים על החזקות, למה אין עובר עליו למפרע אם מצא חמץ אחר כך, הרי בכל דיני התורה שמותר לסמוך על החזקה, אם מצא אחר כך שיש כאן איסור, ולא כפי החזקה, ודאי עובר עליו למפרע. וכן הקשה פירוש אור גדול על המשנה (ד"ה שם במשנה בודקין בא"ד ומ"ש עוד שם).

אמנם הפירוש בדברי הר"ן הוא שאין איסור בל יראה ובל ימצא חל אלא על המקיים חמץ ברשותו, ולכן האיסור הוא רק על חמץ הידוע לו, אך אם היה לו חמץ ולא היה ידוע לו, אין הוא עובר עליו אלא אם כן מצא אותו והשהה ברשותו. וכן ראינו בדברי התוס' (כט,ב סוד"ה רב אשי; וכן כא,א ד"ה ואי), וכן כתב בתוס' רבנו פרץ (ד,ב ד"ה וכתוב), וכן משמע מדברי הרמב"ם

ולפי זה ניתן לתרץ את קושית האור גדול, אין דין ב"י וב"י אלא על חמץ המצוי לו, ולכן אין הוא עובר למפרע שלא היה על זה דין תשביתו כלל.

וכן ניתן להסיק מדברי הכסף משנה שדין ב"י וב"י הוא דוקא על חמץ שאפשר היה למצוא ולבער, אך ברגע שבדק וביער תו לא עובר עליו, ואף שמוצא אחר כך, שכתב הכסף משנה בטעם המוצא חמץ בפסח כופה עליו את הכלי ואינו שורפו ביום טוב, "דלא אמרה תורה בל יראה ובל ימצא אלא כשברשותו היה לבערו ואינו מבערו אבל אם הוא אנוס לא, וזה אנוס הוא".

וכן כתב בשו"ע הרב (תמו, סוף סעיף ה) "ולפיכך אסור לשרוף החמץ ביום טוב מן התורה, ואי אפשר לחכמים להתיר דבר האסור מן התורה, אלא כופה עליו כלי עד הערב, ועל שהייה זו שמשהה את החמץ עד הערב אינו עובר בב"י וב"י, כיון שהוא רוצה לבערו אלא שחכמים מונעים אותו הרי הוא אנוס ולא הזהירה תורה ב"י וב"י אלא למי שיש בידו לבער".

ואף שיש לחלק ולומר שהכסף משנה וכן שו"ע הרב מתכוונים לומר שבעיקרון גם עוברים על חמץ שאינו ידוע לו, אלא כיון שאנוס הוא, אינו עובר עליו, לא כל משמע כן, שכותבים הם שלא עוברים אלא על חמץ שברשותו

היה לבערו ואינו מבערו, ואם רק מדין אונס נגעו בזה, היה להם לומר שלא עוברים שאנוס הוא.